

ג. קדושת השם

הברכה נקראת "קדושת השם" במשנה ר"ה ד:ה, "קדושות" בברייתא שבתלמוד (ר"ה לב ע"ב ומגילה יז ע"ב) ו"קדושה" (מגילה שם). הברכה עוסקת בקדושתו של הקב"ה וקדושת שמו (כלומר, קדושת ה' וקדושת השם).¹

את כתבי היד שבידינו ניתן לחלק בצורה ברורה לשתי קבוצות. האחת, שנחלקת לשתי כיתות עוסקת בקדושת ה' וקדושת שמו, והשנייה שעוסקת בקדושת ה' בלבד. לפיכך ניתן להבחין בבירור שלוש נוסחאות. בכל כתבי היד של הנוסח הראשון והשני בא שבחו של הקב"ה שהוא קדוש ושמו קדוש (או נורא); הם נבדלים זה מזה בכך, שבנוסח הראשון מוסיפים שקדושים מהללים אותו בכל יום, ואילו בנוסח השני מציינים את העובדה שאין (לנו) אלוך מבלעדיו. הנוסחאות נבדלות זו מזו גם בדרך הבעת הדברים: הנוסח הראשון פותח במלים "אתה קדוש ושמך קדוש", והנוסח השני פותח במלים "קדוש אתה ונורא שמך". ידלנוסח הראשון, שהוא הנפוץ יותר, שייכים שמונה עשר כתבי יד ועוד כשלושים וחמישה קטעי גניזה אחרים, ולנוסח השני – ארבעה מכתבי היד שלנו ועוד שישה קטעי גניזה אחרים. הנוסח השלישי שונה לחלוטין משתי הנוסחאות הראשונות. בנוסח זה אין התייחסות לקדושת שמו של הקב"ה, אלא מציינים את העובדה ששבחיו של הקב"ה בפנינו ומבטיחים – או מקווים – שלא ימושו מפנינו לעולם. לנוסח זה שייכים חמישה (ועם המגיה של כ"י אדלר – שישה) מכתבי היד שלנו וכן שלושה קטעי גניזה אחרים. עוד שני קטעי גניזה אחרים משלבים את נוסח א ונוסח ג ביחד.² יש לציין כבר עתה, שנוסח ג מופיע לעתים אחרי קדושה, ולא מן הנמנע אפוא שבחלק מכתבי היד הוא נוסח מיוחד לחזרת הש"ץ ולא ליחיד (ראה על כך להלן). על כל פנים בין שהוא נוסח מיוחד לש"ץ ובין שהוא נוסח ליחיד ולש"ץ, אין ספק שלפנינו נוסח ברכה השונה משתי הנוסחאות האחרות.

ב8H14 (כ) מובא בסיומה של הקדושה נוסח השונה משלוש הנוסחאות הנ"ל, לפיכך הוא לא יובא בשינויי הנוסחאות אלא בדיון בלבד. H5.183 (לח) מביא גם בברכה זו רק אות או שתיים לסימון מלה, לפיכך הוא יובא בשינויי הנוסחאות רק ככל שאפשר ללמוד על כתיבו או נוסחו השונה מן המנחה, על-פי רמיוות אלה.

לנוסח א בחרתי ככתב יד מנחה בכ"י 8H9.12 (א), לנוסח ב בחרתי בכ"י K27.33 (י) ולנוסח ג – 8H11.3 (ה).

חלוקת כתבי היד לנוסחאות היא איפוא כדלקמן:

נוסח א	נוסח ב	נוסח ג
א	8H9.12	v
ב	8H10.2	v
ג	8H10.3	v
ד	10H1.4	v

1 בנוסח ג חסרה קדושת השם – ראה להלן.

2 אדלר 920 דף 13, ט"ש ס"ח 122.91. הם מביאים תחילה את נוסח א: "אתה קדוש... סלה", ומוסיפים "ושבחך...".

נוסח ג	נוסח ב	נוסח א	אוצר החכמה	הגדה למעשה
v			8H11.3	ה
		v	6H3.2	ו
		v	8H10.6	ז
		v	8H9.4	ח
		v	10H1.2	ט
	v		K27.33	י
	v		H18.3	יא
	v		K27.18	יב
		v	6H3.7	כט
		v	6H2.1	ל
		v	8H23.9	לג
		v	8H23.10 (ערבית לשבת)	לד
		v	8H23.10 (שחרית לשבת)	לה
		v	10H8.6	לו
		v	H5.183	לח
		v	H6.116	לט
		v	H8.14	מ
		v	H8.17	מא
		v	H8.26	מה
	v		H5.195	מז
v			H10.280	מח
v			H5.63	נד
v			אדלר 2017 דף 9	סב
v			אדלר 2017 דף 9 (תיקונים)	סג

נוסח א

אתה קדוש ושמן קדוש

וקדושים בכל יום
יהללוך סלהאוצר החכמה
מכון תל אביב

פסוק 10

בא"י האל הקדוש

נוסח ב

קדוש אתה ונורא שמך

ואין אלוך מבלעדיך

בא"י האל הקדוש

נוסח ג

לדור ודור נגיד גדליך
ולנצח נצחים קדושתך נקדיש
ושבחך אלקנו מפינו
לא ימוש לעולם ועד
כי מלך גדול וקדוש אתה
בא"י האל הקדוש

ודור נגיד – מח... גיד
(קרוע). **נגיד... אתה** – סב
ח' ונוסף: המליכו לאל כי
הוא לבדו מרום וקדוש,
ונמחק ע"י סג ונוסף שם:
ושבחך... **גדליך** – ג נד
גדלך. **ושבחך אלקנו** – מח
ו... חך... ינו (קרוע). **אלקנו**
– סג נד ח', ג אלקינו.
מפינו – מח כנראה ח'.
ימוש – ג נוסף: לא. **לעולם**
ועד – סג נד ח'. **כי** – ג מח
נוסף: אל. **גדול וקדוש** –
מח... קדוש (קרוע). **אתה** –
מח נוסף: וכתוב ויגבה ה'
צבאות ... (קרוע) והאל
הקדוש נקדש בצדקה, נד
נוסף: ונא' ויגבה ה' צבאות
במשפט והאל הקדוש נקדש
בצדקה. **האל הקדוש** – מח
נד המלך הקדוש.

הקדוש נקדש בצדקה, **מא** נוסף: ונאמר ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש,
ונגמר כ"י, **לח** לט נוסף כאן הקטע שנאמר בימים נוראים: ובכן תן פחדך... **לט** מסיים:
ונאמר ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש (ואין המשך). **האל הקדוש** – לח מ מה

אתה – לו... ה (קרוע), מ
א... (קרוע). **אתה קדוש** –
מה... ש (קרוע) **אתה...**
ושמן – ט קרוע. **ושמן**
קדוש – ו נוסף: ושמן
קדוש, ד ושמן קדש, ב כט
לט נוסף: ומשרתיך
קדושים, לח נוסף: ומשרת
אומ לך קדש. **קדוש**
וקדושים – מה... ושים
(קרוע). **וקדושים** – מ...
(קרוע), ל קדו... (קרוע), ב
ד לח קדושים. **וקדושים**
... **סלה** – ח ו ח' ונוסף:
ולך יאמרו קדושים קדוש.
יום – מה קרוע. **יהללוך**
– כט י'ה... (קרוע), מ
...לוך (קרוע), מה
יהללוך. **סלה** – מ מה
נוסף: ויגבה ה' צבאות
במשפט (מ במ...) והאל

המלך הקדוש, כט האל הק... (קדוש חלקית), ו מחיה המתים (בטעות).

3234567

הברכה נקראת, כאמור, "קדושת השם" ומתחילה בנוסח א במלים "אתה קדוש ושמך קדוש", ותוכנה – קדושתו של ה' וקדושת שמו. העובדה שאנו רואים קדושה בשמו של הקב"ה, עד שאנו מהללים שמו, משבחים את שמו, ומזמרים לשמו ואין אנו מבדילים בין מהותו ובין שמו, היא עתיקת יומין. היא מצויה במקומות שונים בתנ"ך, בתפילות שבספרים החיצוניים ובתפילות שבקומראן, וחוזרת במקומות שונים בתפילתנו.³

ראויה לציון העובדה שלמרות ריבוי כתבי היד של הברכה בנוסח א, יש בה מעט מאוד שינויים, הוספות או גרעונות. מבין שבעה עשר כתבי היד של הברכה בנוסח זה, בתשעה (!) הנוסח: "אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום יהללך סלה". ועוד שלושה כתבי יד מביאים נוסח זה ומוסיפים אחריו "ויגבה..." או "ונאמר ויגבה". (בשניים מהם החתימה היא "המלך הקדוש" ובשלישי אין הכרע). תופעה דומה גם בקטעי הגניזה האחרים ששייכים לנוסח זה. מבין כשלושים וחמישה כתבי יד, שישה עשר (!) מביאים נוסח זה בדיוק, ועוד שבעה כתבי יד מביאים נוסח זה בדיוק, ואח"כ מוסיפים "ויגבה..." או "ותן פחדך" או "ושבחך אלקינו" וכו'.⁴ גם באותם כתבי יד שבהם יש הוספות או גרעונות – אלה בדרך כלל מעטות ולא משמעותיות. שינוי לא מהותי אנחנו מוצאים בו ובח. במקום "קדושים יהללך בכל יום סלה" הם גורסים "ולך יאמרו קדושים קדוש" שמביע את אותו הדבר רק במלים שונות. בקטע אחד מן הגניזה הושמטו המלים "ושמך קדוש", וסביר שהמעתיק דילג מ"קדוש" עד "קדוש" בגלל שוויון הדומות.⁵ "לך יאמרו קדושים קדוש" גם בשני קטעי גניזה אחרים.⁶ ב, כט ולט מוסיפים אחרי המלים "ושמך קדוש" את המלים "משרתיך קדושים". נראה, שאם את המלים "וקדושים בכל יום יהללך" אפשר לפרש כמתייחסות לישראל או למלאכים קדושי עליון,⁷ הרי המלים "משרתיך קדושים" בוודאי מתפרשות כמתייחסות למלאכים.⁸ בשני קטעי גניזה אחרים – ט"ש ס"ח 159.6, ט"ש ס"ח 150.17 – נוסף "זכרך קדוש"; ובשניים – ט"ש ס"ח 151.103, ואדלר 694 דף 9 – נוסף גם "זכרך קדוש" וגם "משרתיך קדושים". רס"ג גורס "זכרך קדוש וכסאך קדוש", ואילו בנוסח פרס: "זכרך קדוש כסאך קדוש ומשרתיך קדושים".⁹ הוספות אלה מתייחסות כולן למלים "אתה קדוש ושמך קדוש", ומוסיפות שגם משרתיך קדושים וגם זכרו (וכסאו) קדושים. בלח ישנה הוספה דומה אך היא מתייחסת להמשך, למלים "וקדושים בכל יום יהללך סלה" ומקדימים לכך שגם

3 ראה מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, ר"ג תשמ"ז, עמ' 141–143. וראה שם, עמ' 143–152, מקומות שונים שבהם מופיעה הברכה בצורות שונות.

4 "ושבחך אלקינו" וכו' – אדלר 920 דף 13, ט"ש ס"ח 122.91. על שני אלה ראה להלן.

5 ט"ש ס"ח 156.105. לעומת זאת בל (6H3.2) נכתבו מלים אלה בטעות פעמיים.

6 אדלר 920 דף 13, אוכספורד e. 96.7. בשני אלה בלי השמטת "ושמך קדוש".

7 ראה: בער, עמוד 83. והוא מסיק שמלאכים עיקר.

8 ראה גם: גינצבורג, פו"ח, ד, עמ' 206–207. "משרתיך קדושים" גם בט"ש ס"ח 121.33, ט"ש ס"ח 156.135, ואדלר 2898 דף 15.

9 דיון על הוספות אלה ראה גינצבורג שם.

"ומשרת' אומ' לך קד'". הוספה כזו גם בט"ש ס"ח 121.33. תופעה זו של מיעוט שינויים והוספות מצויה גם בנוסח ב.

ראוי לציין כי ו', שמביא באבות ותשובה נוסח המקובל כנוסח ארץ ישראל, מביא כאן (וגם בברכת הדעת) נוסח שמקובל לראותו כנוסח בבל. תופעה דומה גם באוכספורד e. 96.7. גם ח, שבכל הברכות מביא נוסח הדומה לנוסח ב שהוא המקובל כנוסח א"י, מביא כאן את נוסח א המקובל כנוסח בבל.

בשני כתבי יד – לח ולט – שהם ליום כיפור, באה כאן התוספת "ובכן תן פחדך".¹⁰ בל"ט אחרי תוספת זו בא גם "ונאמר ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה" (ישעיה ה טז). פסוק זה גם במ"א ומה (שהם כולם לר"ה) בלי להקדים לו את הקטעים "ובכן תן פחדך" (במ ובמה גם בלי המלה "ונאמר"). א' מירסקי, שהתבסס על נוסחי התפילה המקובלים והכיר תוספת זו רק אחרי המלים "קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוך מבלעדיך" שהוא נוסח ב שלנו, טוען שנוסח א "אתה קדוש" וכו' מיועד ליום-יום והוא הנוסח הקדום, ואילו נוסח ב בתוספת הפסוק "ויגבה ה' צבאות" וכו' חובר במיוחד לימים נוראים, וכיוון שהוא כולל בתוכו את המדרש הוא הנוסח המאוחר יותר.¹¹ הוא טוען, בין היתר, שנוסח א שכולל את המלים "קדושים בכל יום" מתאים ליום חול, ואילו נוסח ב הכולל את המלים "קדוש ונורא" מתאים לימים נוראים. ג' וידר חולק על מירסקי מכל וכל.¹² הוא טוען שהגירסה "קדוש אתה" לא נתקנה לצורך ראש השנה ויו"כ, אלא היא הנוסח הרגיל בכל ימות השנה במנהג א"י הקדמון. הוא מוכיח, שהפסוק אינו קשור דווקא בנוסח "קדוש אתה" וכי מוצאים אותו עם כל הנוסחאות של הברכה. לדבריו, פסוק זה הוא תוספת מיוחדת לימים נוראים, כמו "זכרנו" באבות ו"מי כמוך" בגבורות. עיון בכתבי היד מראה שאמנם תוספת זו מיוחדת לימים נוראים, והיא מופיעה בנוסח א יותר מנוסח ב. מבין שבעה עשר כתבי יד של נוסח א, חמישה הם לימים הנוראים וארבעה מהם מביאים את הפסוק "ויגבה ה' צבאות" וכו'. אף אחד משלושה עשר כתבי היד האחרים אינו מביא פסוק זה. מארבעת כתבי היד של נוסח ב, רק אחד הוא לימים נוראים והוא מביא פסוק זה (והוא גם מסיים "המלך הקדוש" שמתאים לנוסח א כדלהלן). שלושת כתבי היד האחרים, שהם מתפילות חול, אינם מביאים פסוק זה. גם שניים מחמשת כתבי היד של נוסח ג שהם לר"ה מביאים פסוק זה (וגם הם מסיימים

10 דיון על תוספת זו בנוסחי התפילה הא"י והבבליים ראה: פליישר, תפילה, עמ' 125–132, וראה גם שם בהערות ובעיקר הערות 127, 129 ו152.

11 תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 38 ואילך; תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 285–286; תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 297–300. הוא מסתמך על הוספת המדרש שהוא מאוחר, ולדבריו, כל ברכות השבח הקדומות פתחו במלה "אתה", כמו "ברוך אתה ה'", "אתה גבור", "אתה קדוש", "אתה בחרתנו" ("אתה יצרת", "אתה אחד") ואילו המאוחרות לא פתחו במלה זו. לפיכך סביר שגם קדושת השם פתחה ב"אתה". הוא מוסיף שפתיחת הברכה הרביעית ב"אתה חונן" מוכיחה שגם הברכה השלישית פתחה ב"אתה".

12 תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 43–47; תרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 256–262; ארשת, ו (תשמ"א), עמ' 84–86. על היחס בין שתי הנוסחאות דן גם גינצבורג, פו"ח, עמ' 172–176, 203–206. לעניין הוויכוח בין מירסקי לוידר ראה גם: גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, ירושלים תש"ל, א, ר"ה, מבוא, עמ' כ, הערה 16.

אוצר החכמה

"המלך הקדוש"). תמונה דומה גם בקטעי הגניזה האחרים. מבין עשרה כתבי יד של תפילת הימים הנוראים שראיתי, ושניים לנוסח א, חמישה מביאים פסוק זה (עוד שלושה הביאו אולי את הפסוק אחרי "ובכן תן פחדך"). כמו כן מובא בט"ש ס"ח 120.62 ששייך לנוסח ב,¹³ וגם כאן אין מוצאים את הפסוק באף כתב יד שאינו של הימים הנוראים. אין אפוא ספק שפסוק זה לא נאמר בימות החול באף אחת מהנוסחאות. אשר למציאותו בימים נוראים, יש להניח שנוסף בנוסח א וכנראה גם בשאר הנוסחאות.

חדירתו של פסוק זה לכל או לרוב נוסחי הברכה, מביאה אותנו לשאלה: מה טעם לתוספת זו ומה מקורה? לדעת מירסקי, "שברכת קדוש אתה עם הפסוק ויגבה ה' ביסוד אחד נוסדו",¹⁴ הטעם ברור: הנוסח והפסוק נוסדו לצורך הימים הנוראים. הפסוק הוא חלק בלתי נפרד מן הברכה, ומכאן הוא חדר לשאר הנוסחאות. גינצבורג¹⁵ משער, ששורשה של הוספה זו היא העובדה, שבימי הדין נהגו להוסיף בקדושת השם גם מלכותו של ה' – וכמו שחתמו "המלך הקדוש" – ולפיכך הוסיפו גם את "הפסוק יגבה וכו' שבו נשתבח הקדוש ברוך הוא במשפט, מלכות, ובקדושה".¹⁶ וידר¹⁷ מביא שתי השערות למקורה של הוספת הפסוק. ראשית, הוא אומר, שההוספה נובעת מדרשתו של רבי אלעזר בן פדת: "אימתי ויגבה ה' צבאות במשפט אלו עשרה ימים שמר"ה ועד יו"כ" (ברכות יב ע"ב), ופרשנות זו שקשרה בין הפסוק לימים הנוראים היא הבסיס להוספה זו. אח"כ מוסיף וידר, שסביר שהתוספת באה לשם פשרה בין הנוהגים לשנות את חתימת הברכה מ"האל הקדוש" ל"המלך הקדוש" ובין אלה שלא נהגו: ע"י אמירת הפסוק שכולל את המלים "האל הקדוש" הזכירו את החתימה הרגילה, ויצאו בזה ידי חובת שני המנהגים.¹⁸

נוסח א של הברכה הוא הנוסח המקובל בכל נוסחאות התפילה כיום. בחלק מהנוסחאות נוספו המלים "כי אל מלך גדול וקדוש אתה", שאינן באף אחד מכתבי היד שלנו. ונראה שמלים אלה חדרו מנוסח ג "לדור ודור... כי מלך גדול וקדוש אתה". וראה הנוסח באדלר 920 דף 13 (מתפילת חול) וט"ש ס"ח 122.91 (מתפילת ר"ה): "אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום יהללך סלה ושבחך אלוקינו (באדלר: ה' אלוקינו) מפינו לא ימוש לעולם ועד כי אל מלך גדול וקדוש אתה", שהוא בוודאי שילוב של שתי הנוסחאות.

13 יש להעיר, כי בשני כתבי היד של נוסח ב שבהם הוא מובא, יש השפעות ברורות של נוסח א. לדעת פליישר, בא"י לא אמרו פסוק זה. וראה: וידר, בכל, עמ' 147–151 והערה 74 שם.

14 תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 300.

15 פו"ח, ד, עמ' 173.

16 שם. ושם הוא מביא גם השערה, שכיוון שבני ככל נהגו לומר בר"ה ויו"כ את הנוסח "קדוש אתה", והם הקפידו על "מעין חתימה סמוך לחתימה", היו חייבים להוסיף, אחרי "ואין אלוך מבלעדיך" "איזה דברים מעין קדושה". אבל שם, עמ' 174, הוא מסתייג מהשערה זו.

17 תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 47.

18 לטעם הראשון, ראה הערת מירסקי (לעיל הערה 14), עמ' 300; ולטעם השני השווה, אוצר התפילות, עמ' תקיד, תקון תפילה: "אלא הכי פרושו שאע"פ שחותם המלך הקדוש צריך להזכיר ג"כ האל הקדוש והיכן מזכירו סמוך לחתימה את המקרא ויגבה וגו' והאל הקדוש נקדש בצדקה".

ונסיים הדיון בנוסח א בהשערה מעניינת של גינצבורג: "ואולם אפשר שנוסח אתה קדוש הוא מנהג יהודה והוא המקורי".¹⁹

נוסח ב מתחיל במלים "קדוש אתה ונורא שמך". בשאלה האם נוסח זה הוא נוסח מיוחד לימים נוראים – כדעת מירסקי, או נוסח שמיועד ליום יום – כדעת וידר, עסקו גם חוקרים אחרים. מרמורשטיין כותב: "אנו יודעים מבורר עתה כי בתפילת בני ארץ ישראל לא אמרו קדוש אתה ונורא שמך רק בר"ה וביו"כ אולם לא בכל יום ויום".²⁰ ולעומתו אסף: "נוסח ברכה זו הרגיל אצלנו בר"ה וי"כ נאמר בא"י בכל יום ונזכר בספרי שמ"ג".²¹ מתוך כתבי היד שלנו נראה, שללא ספק לא נועד נוסח זה לימים נוראים בלבד. שלושה מארבעת כתבי היד שלנו, שמביאים נוסח זה, אינם מיוחדים לימים נוראים וכך גם ארבעה קטעי גניזה אחרים.²² ורק אחד מכתבי היד שלנו – מז – וקטע אחד מן הגניזה²³ משל ימים נוראים מביאים נוסח זה.

בכל כתבי היד הנוסח "ואין אלוק" וכך הוא בכל קטעי הגניזה האחרים. ביא "ואין לנו אלוק". אין ספק שזו תוספת להדגשה. ואמנם בצירופים של מלים אלה בתנ"ך אין המלה "לנו".²⁴

במז נוסף אחרי המלים "ואין אלוק מבלעדיך" הפסוק "ויגבה ה' צבאות ... בצדקה", ולא מן הנמנע שיש כאן השפעה של נוסח א (גם חתימת הברכה בכ"י זה היא "המלך הקדוש", ראה גם הערה 13 לעיל). בט"ש ס"ח 120.62 הנוסח "קדוש אתה... מבלעדיך כאמור ויגבה..." אבל לפני מלים אלו אנחנו מוצאים "...ן לדור ודור הללויה". אם כן, יכול להיות שבכ"י זה היה נוסח הברכה השלישית, כמקובל, "אתה קדוש" וכו' אח"כ הוסיפו "ובכן תן פחדך" ובסיומו "ככתוב בדברי קדשך... אלקיך ציון לדור ודור הללויה קדוש אתה...".²⁵

כתב יד שמשלב את נוסח א עם נוסח ב בשלמותו (בתוספת הפסוק "ויגבה") פרסם וידר מתוך כת"י שבמוזיאון הבריטי (Or. 5557 T.25).²⁶

נוסח ג שונה, כאמור, לחלוטין משתי הנוסחאות הקודמות. בנוסח זה מציינים, שלדור ודור נשבח את ה' ונגיד גודלו. בולט בנוסח זה העדר קדושת השם, יש בו רק האדרת ה' וקדושתו. בארבעה מכתבי היד שלנו הנוסח כמעט זהה, בשינויים קטנים. ונוסח זהה גם בOr. -1081.2.77. בנד "ושבחך מפינו" בלי "אלקינו", בג "מפינו לא ימוש לא לעולם

19 פו"ח, ד, עמ' 172.

20 "שבליים", וזאת ליהודה, ספר זכרון ל"א בלאו (ערכו ד' העייעשי ואחרים (תרפ"ו), עמ' 211.

21 אסף, עמ' 117, הערה 6. וראה גם: פליישר, תפילה, עמ' 35, הערה 52.

22 אוכספורד d. 55.33 (ליום חול), ט"ש ס"ח 160.2 (לשבת), ט"ש ס"ח 160.9, אדלר 2038 דף 20 (למועד).

23 ט"ש ס"ח 120.62 לר"ה. על כתב יד זה ראה להלן בסמוך.

24 למשל: "ומבלעדי אין אלקים" (ישעיה מד ו), "כי מי אלוק מבלעדי ה'" (תהלים יח לב) ועוד. וראה בדומה לכך בברכה שאחרי ק"ש של שחרית "אין אלוקים וזולתך" בנוסח אשכנז, ו"אין לנו עוד אלקים" בנוסח ספרד.

25 ראה: וידר, כבל, עמ' 258 ואילך. וראה גם: הנ"ל, ארשת, ו (תשמ"א), עמ' 86.

26 ארשת, שם, עמ' 87.

ועד" (כנראה בטעות), ובג' ומח"כ אל מלך גדול וקדוש אתה", וכך גם באוכספורד f. 20.4. במח' ונד' נוסף הפסוק "ויגבה" וכו' לפני החתימה (ושניהם חותמים "המלך הקדוש"). שונה מכל כתבי היד ומעניין במיוחד הוא הנוסח בסב-סג. בסב הנוסח: "לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש" – וכך הוא גם באוכספורד c. 25.66, אבל מגיה כתב היד – סג – מחק את המלים "המליכו.... וקדוש" וכתב במקומן: "ושבחך מפינו לא ימוש כי מלך גדול וקדוש אתה". וכבר העיר וידר:²⁷ "נמצאנו למדים שנוסחת ברכת קדושת השם המצויה בסדר רב עמרם בכל שלשת כתבי היד במקום אתה קדוש (מהדורת גולדשמידט, עמ' 33): 'לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש ושבחך אלקינו לא ימוש לעולם ועד' וכו', נהווה על ידי צירוף שתי נוסחאות נפרדות שהיו נהוגות במנהג בבל". על תופעה מעניינת דומה, של צירוף נוסח א ונוסח ג בשני קטעי גניזה אחרים, כבר עמדנו לעיל.

על נוסח ג כותב גינצבורג: "...נוסח ברכה ג' לפי מנהג א"י בימי הגאונים הוא קדוש אתה ונורא שמך וכו' אולם בזמנן של בעלי התלמוד יש שנהגו לאמר לדור ודור המליכו לאל – או לדור ודור נגיד גדלך – כי הוא מרום וקדוש" (פו"ח, ג, עמ' 322), אבל במקום אחר (שם, ד, עמ' 175–176, 197–203) הוא אומר, שנוסח זה חובר בתקופת הגאונים – בא"י או בבבל – והיה נאמר בבבל כקדושת השם לשליח ציבור, כהמשך למלים "לדור ודור הללויה" שבפסוק אחרון שבקדושה. וכיוון שכבר אמרו "קדוש קדוש קדוש" בקדושה לא ראו צורך לחזור עוד פעם על המלים "אתה קדוש".²⁸ גם וידר בדעה שנוסח "לדור ודור נגיד גדלך" מיועדת לחזרת הש"ץ.²⁹ הוא מביא כ"י שגורס נוסח זה בתוך פיוט, ומאחר שאמירת פיוט אינה נוהגת אלא בשעת חזרת הש"ץ, אין ספק שנוסח זה מיועד לחזרת הש"ץ. ואמנם מופיע נוסח זה כנוסח לחזרת הש"ץ בסדר רס"ג, עמ' לט. ובכל זאת קשה לקבל קביעה זו כהחלטית, שכן ברוב כתבי היד שלנו משולב נוסח זה בתוך נוסח תפילה שמיועד ליחיד, ואין בו קדושה. כך הוא בה' ומח' וגם בקטעי הגניזה האחרים שהוזכרו לעיל. (בנד, סב-סג, ואוכספורד f. 20 היא באה אחרי הקדושה). צריך אפוא לומר, שנוסח זה היה נפוץ גם כנוסח מיוחד לחזרת הש"ץ, אבל אין ספק שהיו קהילות רבות שבהן נאמר נוסח זה בתפילת היחיד. עדות לכך ניתן למצוא גם בספר "פרוש על הפיוטים, כ"י המבורג משנת 1317".³⁰ שם בתפילת שחרית לחג מצוי נוסח ג במלואו ואין שם קדושה, כך שהוא ודאי מיועד לתפילת היחיד.

נוסח מיוחד אנחנו מוצאים בכו': "...צהלי ורני יושבת ציון כי גדול בקרבך קדוש ישראל ואתה קדוש יושב תהילות ישראל". מסתבר שזה היה מנוסח הקבע, ואין כאן לשון פיוטית שחדרה לנוסח הקבע.³¹

27 וידר, עמידה, עמ' קיט, הערה 89.

28 לדבריו, נוסח זה הוא בבלי "אבל גם בא"י היה נוסח שונה עבור שליח הצבור" (פו"ח, ד, עמ' 203).

29 וידר, בבל, עמ' 151–152. וראה גם מאמרו "לפתרון סתומה אחת בירושלמי", תרכ"ץ, מג (תשל"ד), עמ' 46.

30 ההדיר וכתב מבוא נ"צ רות, ירושלים תש"מ.

31 פליישר, סיני, סג (תשכ"ח), עמ' רמ, מציין כמה קטעי פיוט שחדרו לנוסח הקבע של כתב יד זה ואין הוא מזכיר משפט זה. וכן כותב וידר, תרכ"ץ, מג (תשל"ד), עמ' 47: "או שמא מסתבר יותר להניח

נוסח שונה מכל הנוסחאות דלעיל, והוא מיוחד לשליח צבור, משחזר וידר מתוך אוכספורד 64 e. (11/2727): "כי מקדישין בערכך קדשתה נאה לקדוש פאר מקדושים. ובכן שמך ה' אלקינו על ישראל עמך ככתוב ימלוך ה' לעולם אלקיך ציון לדור ודור הללויה בא"י האל הקדוש".³²

תופעה מעניינת היא, שלכל שלוש הנוסחאות – וגם נוסחאות אחרות – נשאר זכר ושריד בנוסחאות השונות המוכרות כיום. כבר הזכרתי שרע"ג מביא נוסח שמורכב מן הנוסחאות שמופיעות בסב"ס. הנוסח המקובל במחזור רומי (שד"ל) הוא נוסח ג. אבל במחזור רומי בדפוס מנטובה (שי"ז) ודפוס ונציה (שפ"ו) הנוסח: "לדור ודור נמליך לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש ושבחך מפינו לא ימוש לעולם ועד כי אל מלך גדול וקדוש אתה" (נוסח דומה לרע"ג). תופעה מעניינת מצויה בסידורים ומחזורים עתיקים. בסדר לשלוש רגלים מנהג קארפינטרץ (אמסטרדם תצ"ט) הנוסח: "לדור ודור אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום יהללך סלה". ובסדר התמיד חלק ב (איגנון תקכ"ז) במוצאי שבת אנחנו מוצאים: "לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש", אבל בעמידה לשלוש רגלים (אחרי קדושה): "אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום יהללך סלה כי אל מלך גדול וקדוש אתה". בסדר רס"ג, נוסח הרמב"ם, נוסח פרס ונוסח תימן מובא נוסח א, בחלקם עם הוספות שונות. ברס"ג נוסף: "וזכרך קדוש וכסאך קדוש" אחרי "ושמך קדוש", ופרס מוסיף שם: "זכרך קדוש כסאך קדוש ומשרתיך קדושים". רס"ג, רמב"ם ונוסח אשכנז מביאים לחזרת הש"ץ את נוסח ג. והמעניין ביותר – בתפילת הימים הנוראים בנוסח אשכנז, שם מובאים כל שלוש הנוסחאות. בנוסח ספרד ועדות המזרח הנוסח המקובל הוא נוסח א בתוספת המלים "כי אל מלך גדול וקדוש אתה" בהשפעת נוסח ג.³³

כל כתבי היד חותמים את הברכה בנוסח "האל הקדוש".³⁴ בחלק מכתבי היד המיועדים לימים נוראים החתימה היא "המלך הקדוש". מקובל על הכל שהחלפה זו של חתימת הברכה בימים הנוראים, שמקורה בתלמוד הבבלי (ברכות יב ע"ב), נהגה רק בבבל ולא היתה מקובלת בא"י.³⁵ אנחנו מוצאים חתימה זו בכתבי יד ששייכים לנוסח א ולנוסח ג. אמנם היא מצויה גם במז ששייך לנוסח ב שמקובל לראות כארץ ישראלי, אבל כבר ראינו שבמז יש השפעה חזקה של הנוסחאות האחרות. לימים הנוראים היו כנראה חתימות נוספות, כמו "אדיר המלוכה האל הקדוש" (או: המלך הקדוש).³⁶

שלפנינו נוסחה בלתי ידועה של ברכת השם... המורכבת משני הפסוקים האמורים המהווים את גוף הברכה ומן החתימה הבאה בסופם ותו לא".

32 וידר, בבל, עמ' 150.

33 כך בסידור רנת ישראל. אבל גולדשמידט, סידור תפלת ישראל, ר"ג תשכ"ד, מביא תוספת זו כ"יש אומרים".

34 על חתימה זו ראה: מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, ר"ג תשמ"ז, עמ' 143–144.

35 ראה למשל: פליישר, תפילה, עמ' 38 הערות לקטע יב, ועמוד 121. ולענין "המלך הקדוש" בכל ימות השנה, ראה הערת וידר, ארשת, ו (תשמ"א), עמ' 84, הערה 7.

36 ראה: גינצבורג, פו"ח, ד, עמ' 268; היינימן, בהערותיו לאלבוגן, עמ' 394, הערה 14; פליישר, תפילה עמ' 126 הערה 129, ועמ' 127 הערה 137; בר-אילן (לעיל הערה 34); ועוד.